

УДК 323.15

Лазарович М.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ БОЛГАРСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

Досліджено основні тенденції зростання чисельності й розселення болгарської національної меншини України на різних етапах її розвитку. З'ясовано причини переселення болгар на українські землі. Проаналізовано основні заняття переселенців. Значну увагу приділено національно-культурному розвитку болгарських колоністів. Визначено вплив національної політики Російської імперії на діяльність болгарської меншини.

Ключові слова: болгарська національна меншина, переселення, заняття, чисельність, розвиток, вплив.

Упродовж XVIII – на початку XIX ст. на українських землях постала низка військових поселень іммігрантів із країн, які потерпали від турецької агресії. Статус військового поселенця отримували іноземці, які оселялись у південних регіонах Російської імперії за умови військової служби. Вони входили до селянського стану, але мали деякі пільги. Таким чином уряд Російської імперії вирішував важливе стратегічне завдання: створення міцних укріплених районів, які могли захистити південні рубежі імперії від несподіваних нападів і стати надійним плацдармом, а при необхідності тилом, для подальшого просування на південь. Другим урядовим завданням, підпорядкованим першому, було господарське освоєння родючих південноукраїнських земель. Для цього в регіоні сформували військові округи Новосербія, Слов'яносербія, Бузьке козацьке військо та інші, землі яких заселяли військовими переселенцями, здебільшого болгарськими і молдавськими іммігрантами [16, 8].

На 80-ті рр. XVIII ст. припадає початок іноземної землеробської колонізації Півдня України, головними регіонами якої стали землі Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній. З того часу, як зазначають дослідники [16, 6; 2, 2], вже не окремі групи людей, а великі організо-

вані громади німців, голландців, шведів, болгар, греків, представників інших етносів почали переселятися в досі малозаселені й економічно відсталі степи, щоб вільною працею перетворювати їх на культурні землеробські райони.

Важливим у контексті зазначеного є дослідження специфіки розміщення болгарського населення на території України, виявлення компактності та місця його проживання, соціальної структури, політико-правового статусу. Дана проблематика не повно відображена в історіографії і потребує подальшого розроблення.

Серед сучасних досліджень обраної тематики насамперед слід відзначити колективну монографію «Національні меншини України у ХХ ст.: політико-правовий аспект», а також праці таких науковців, як О. Горбач, І. Міронова, В. Павленко, С. Пачев, С. Петков, В. Чоп, С. Шевченко та ін. Окремі аспекти проблеми відобразили Я. Верменич, В. Гвоздик, Я. Конєва, О. Рафальський, Г. Турченко, Б. Чирко, Н. Шумада та ін.

Переселення болгар в Україну розпочалося в другій половині XVIII ст. і фактично тривало до завершення російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Воно було спричинене національно-релігійним та соціальним гнобленням турецьких загарбників і відбувалося двома шляхами: хвилеподібні масові еміграції під час повстань чи війн і поодинокі переселення окремих осіб [6]. Перші болгари на українських землях з'явилися ще в часи козацтва, у лавах якого і служили [22, 96], а перші болгарські поселення засновано в долині р. Синюха та її притоки Вись 1752 р. вихідцями зі Сілістричини [5, 152]. Територія Центральної України входила тоді до «Вольностей Запорозьких» у складі паланок, куренів, зимівників, хуторів. Були болгари й у складі військовослужбовців Нової Сербії (1752–1764 рр.), розташованій на теренах теперішньої Кіровоградської обл. Але найбільш організоване і численне переселення з болгарських земель зафіксовано в 1773 р. Восени цього року близько 400 сімей з села Алфатар поблизу Сілістрії, з-під Рущука й Віддіна, а також Добруджі розмістилися в селах Бузького козачого війська – Дмитрівці, Аджамці й Диківці (нині – села Знам'янського і Кіровоградського районів). Перезимувавши тут, наступного року вони перебралися до постійного місця мешкання у село Вільшанку (нині – райцентр Кіровоградської обл.).

Переселенці отримали в своє користування понад 17 тис. десятин землі. З часом відбулося деяке розширення географії проживання діаспори: села Добре, Станкувате, Мала Вільшанка, Мала Мазниця, Вербова Балка (Чорний Ташлик), Оборочне, Доброіванівка, Кацика (Вільшанський р-н), Тернове, Новостанкувате, Гнатівка, Новомихайлівка, Липняжка, Любомирка (Добровеличківський р-н) [22, 96].

У 1764–1769 рр. невеликі групи болгар осіли під Києвом на землях Києво-Братського монастиря і на Чернігівщині. Тривало активне заселення Бессарабії, де російські землевласники спроваджували болгарських іммігрантів до своїх степових маєтків. 1790 р. чималий болгарський відділ увійшов до складу Бузького козачого війська (скасowanego 1817 р.) і був розселений у Херсонській губ. в околицях Бобринця (нині – райцентр Кіровоградської обл.) та Вознесенська (нині – райцентр Миколаївської обл.) [5, 152]. У 1791 р. 186 болгарських сімей з Андріанопільського вілайєту заснували поселення Тернівку [1, 35] поблизу Миколаєва.

Найінтенсивніше освоєння болгарами українських земель відбувалося на початку XIX ст.: вони заселили терени поблизу Одеси – Малий і Великий Буялик, Кубанка, Паркани, Тирасполя – Катаржино, Феодосії – Старий Крим, Кішлав та ін. Останнє масове переселення болгар на південноукраїнські землі відбулося в 1830–1834 рр. Загальна кількість болгарських переселенців зростала: якщо у 1819 р. вона становила близько 24 000 осіб, то в 1844-му – 75 400 (3,3% населення Таврійської, Херсонської й Бессарабської губерній) [5, 152]. Про масовість переселення болгар в Україну засвідчує й те, що на середину XIX ст. тут нараховували 92 їхні колонії [17, 415].

Після поділу Бессарабії, згідно з Паризькою мирною угодою 1856 р., та приєднання її південної частини до Румунії, болгарські переселенці позбулися багатьох колоністських привілеїв, наданих їм російським урядом. Спроби протестувати завершилися кривавою розправою властей та масовою втечею болгар [3, 331]. У результаті, в 1861–1862 рр. близько 30 000 із них переселилися звідти в Бердянський і Мелітопільський повіти Таврійської губ. [5, 153], де заснували 47 колоній [17, 415]. Тоді ж у Приазов'я прибула певна кількість переселенців із Північно-Західної Болгарії [12, 205]. Тим часом як із Мелітопільщини частина болгарських колоністів переселилася в 1860-х рр. на Кубань і Закавказзя [5, 153]. Згодом у Приазов'ї утворилася друга велика колонія болгар в Україні з центром у Преславі [7, 15], поблизу нинішнього м. Приморська на Запоріжжі. До 1914 р. кількість приазовських болгар збільшилася втричі, сягнувши 45 тис. осіб [13, 71]. Причому зростання чисельності відбувалося за рахунок природного приросту. У 1918 р. таврійські болгарини мали у Приазов'ї 30 колоній, які переважно компактно розташовувалися між річками Бердою на сході і Молочною на заході. Їхнє населення нараховувало близько 40 тис. осіб [21, 92]. Таке скорочення, найімовірніше, було наслідком Першої світової війни та супутніх їй подій.

Загалом, згідно з переписом населення Російської імперії, в 1897 р. в Таврійській, Херсонській і Бессарабській губерніях проживало понад

170 тис. болгар [18, 4–5; 14, V; 15, VII, VIII] (3,13% усього населення губерній). На початку ХХ ст. в Російській імперії налічувалося понад 250 тис. болгар [11, 329]. За даними всесоюзного перепису 1926 р., в УСРР проживало 95% болгар [20, 52] від їх загальної чисельності в СРСР.

Дослідники відзначають нерівномірність розміщення національних меншин в Україні і пояснюють це передусім історичними умовами їхнього комплектування [9, 12]. Проте болгар таке твердження стосувалося чи не найменше. В Російській імперії абсолютна більшість їх у 1897 р. проживала на українських землях. Лише у трьох губерніях – Бессарабській, Таврійській і Херсонській їхня частка становила 99% від загальноімперської [18, 4; 10, XI]. Причому в Бессарабській губ. болгар становили 5,33% усього населення і були зосереджені насамперед у Аккерманському, Ізмаїльському і Бендерському повітах, Таврійській (2,85%) – у Бердянському і Феодосійському, Херсонській (0,94%) – в усіх повітах, крім Александрійського (в Ананівському їх було мало) [10, XI]. В інших частинах України їхня кількість була мізерною.

Окрім регіональних відмінностей, етнічні суб'єкти України помітно різнилися й тим, що одні з них проживали здебільшого у містах і містечках, інші – в селах [8, 75]. Проте, болгарське населення і в даному аспекті виглядало доволі консолідовано, мешкаючи переважно в сільській місцевості компактними колоніями. У 1897 р. в межах європейської Росії в містах мешкали 8,3% болгар [10, XI]. Насамперед вони осідали в Одесі, Херсоні, Миколаєві, Ніжині, Києві [7, 187].

Важливим чинником для розуміння соціальних умов розвитку інонаціонального населення, його етнічної самоідентифікації, формування національної еліти, можливостей самоорганізації тощо є дані про становомайновий рівень, виробничу зайнятість і суспільний поділ праці, освіченість серед етносів України. Стосовно першого, то болгар були справжніми господарями, які вміли працювати й користуватися результатами своєї праці. Серед болгарських колоністів в Україні переважало землеробство. Володіючи на 1914 р. 151 347 дес. землі [4, 132; 9, 18–19], вони перетворювали південні степи в родючі поля, сади, прибуткові економії.

Економічному розвитку болгарських господарств сприяли більші, ніж у місцевих мешканців земельні наділи, висока агрономічна культура, працьовитість, відносна самостійність та незалежність, хоч і підпорядкована общинним порядкам. В аграрному секторі перевага надавалася тваринництву, особливо вівчарству, та зерновиробництву, яке в другій половині ХІХ ст. вийшло на перше місце. Кожна болгарська сім'я середнього достатку мала дві пари волів або буйволів, 2–3 коней, 1–2 корови, 20–30 овець, бідна – пару волів чи коней, 1 корову, 5–6 овець. А якщо враху-

вати вкрай незначний відсоток бідняцьких господарств, то напрошується висновок, що життєвий рівень болгар був високим. За підрахунками радянських спеціалістів, до 1917 р. 45% становили так звані куркульські господарства, 35 – міцні середняцькі й лише 20 – малоземельні й батраки [7, 187, 189]. Економічну стабільність болгарської національної меншини похитнула Перша світова війна.

Значну роль у господарстві болгарських колоністів також відігравали рибальство, торгівля, виноградарство й виноробство [4, 132]. У пошани були городництво, садівництво, тютюнництво. Зокрема, чимало болгар, не переходячи в російське підданство, приїздили в Україну на заробітки, надовго осідали тут і займалися переважно городництвом. За ними навіть закріпилася назва – «болгари-городники».

Серед ремесел переважали ті, що забезпечували домашні потреби. Приміром, у 1867 р. в Таврійській губ. налічувалося 229 болгар-ремісників, серед яких були шевці, столяри, ковалі, бондарі [7, 187, 188] та ін.

Проживаючи на теренах, які входили до складу Російської імперії, болгарська меншина певною мірою відчувала на собі особливості національної політики царату. Остання була зорієнтована на збереження цілісності монархії, а тому спрямовувалася на обмеження політичних і етнічних прав національних меншин, їх асиміляцію, попередження національно-визвольних рухів, провокування міжнаціональної ворожнечі. Проте окремої законодавчої регламентації політико-правового становища болгарів в Російській імперії не було. Тим більше, що їхня участь у політичному житті, виборчій діяльності, самоуправлінні була незначною [9, 28]. Місцева болгарська адміністрація – сільські збори й волосні управи – базувалася на виборних засадах і підпорядковувалася російським повітовим і губернським владним структурам [11, 329]. Однак політика русифікації не оминула й болгарської меншини.

Правовий статус болгар змінила реформа 1871 р., згідно з якою чужинці зрівнювалися в правах з корінними населенням Російської імперії. По суті це була прихована форма русифікації. У законодавчому порядку діловодство в органах державного і громадського управління переводили на російську мову, що стала обов'язковою для навчання в освітніх закладах [11, 329].

Значних обмежень у правах зазнала болгарська національна меншина з початком Першої світової війни. Щоправда, передусім вони стосувалися тих болгар, які були підданими Болгарської держави, але проживали на Півдні України. Вони налічували 5 тис. осіб і майже всі були сконцентровані на території Херсонської губ. Щодо політичних настроїв російсько-підданих болгар, то вони ставилися до Росії лояльно [19, 136].

Отже, на початку ХХ ст. населення України відзначалося багатоетнічним складом. Окрім українців, тут мешкали представники інших національностей, серед яких і болгарська меншина. Їхня поява на українських землях була зумовлена різними причинами – економічними, політичними, військовими, конфесійними тощо. Зокрема, переважна більшість болгар, змушених покинути батьківщину, насамперед шукала прихистку від національно-релігійного та соціального гноблення турецьких загарбників.

На нових теренах болгарські колоністи зосередилися головним чином у сільській місцевості Таврійської, Херсонської і Бессарабської губерній. Основним заняттям було звичне для них сільське господарство. Завдяки деяким пільгам, наданим владою, високій агрокультури, працьовитості та відносній самостійності господарств поселенці домоглися для себе пристойного життєвого рівня.

Негативним чинником діяльності болгар у межах Російської імперії була її національна політика, спрямована головним чином на обмеження політичних і етнічних прав національних меншин, їх асиміляцію. Проте, завдяки традиціям, власному укладу життя, релігійності, спільному життю, певній консервативності громади тощо болгарській меншині вдалося зберегти свою національну самобутність.

There is investigated basic tendencies of quantity and settling apart growing of the Bulgarian national minority of Ukraine on the different stages of its development. It is discovered reasons of Bulgarians migration on other earths. The basic employment of immigrants are analysed. Influence of national policy of Russian empire on activity of the Bulgarian minority is certain.

Key words: *the Bulgarian national minority, resettlement, employment, number, development, influence.*

Исследованы основные тенденции роста численности и расселения болгарского национального меньшинства Украины на разных этапах его развития. Выяснены причины переселения болгар на украинские земли. Проанализированы основные занятия переселенцев. Определено влияние национальной политики Российской империи на деятельность болгарского меньшинства.

Ключевые слова: *болгарское национальное меньшинство, переселение, занятия, численность, развитие, влияние.*

Література

1. *Багмет М.* Німецькі поселенці – «біля пляма» в історії України / М. Багмет, В. Погорелов // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення. – К. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. Вип. 1. – С. 34–42.
2. *Берестень О. С.* Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність німецьких і менонітських колоністів Півдня України (1905–1914 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. С. Берестень. – Дніпропетровськ, 2006. – 21 с.
3. *Верменич Я. В.* Болград / Я. В. Верменич // Енциклопедія історії України: Т. 1: А – В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 331.
4. *Гвоздик В. С.* Формування етнічних груп населення Півдня України на початку ХХ ст. / В. С. Гвоздик // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць VI Всеукр. наук.-практ. конф., 6–8 жовтня 2005 р. / за заг. ред. М. В. Дедкова. – Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНТУ, 2005. – С. 130–134.
5. *Горбач О.* Болгари на Україні / О. Горбач // Енциклопедія українознавства. Словникова частина: В 10 т. Т. 7 / голов. ред. В. Кубійович. – Львів: НТШ, 1993. – С. 152–153.
6. *Конева Я. П.* Історична доля та народна творчість болгарської діаспори в Україні [Електронний ресурс] / Я. П. Конева, Н. С. Шумада // Під одним небом. Фольклор етносів України. – К., 1996. – С. 26–44. – Режим доступу: http://www.rdu.org.ua/6_7.htm.
7. *Міронова І. С.* Національні меншини України : навч.-метод. посіб. / І. С. Міронова. – Миколаїв – Одеса: ТОВ ВіД, 2006. – 305 с.
8. *Монолатій І.* Західноукраїнська етнополітична сфера: суб'єкти і тенденції імперського простору / І. С. Монолатій // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 2008. – Вип. 37. – С. 74–83.
9. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко та ін. – К., 2000. – 357 с.
10. Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населенія, произведенной 28 января 1897 года / [предисл.: Н. Тройницкий]. – [Т.] 2. – Санкт-Петербург : Паровая типо-литография Н. Л. Ныркина, 1905. – [6], LX, 417 с. – 2 тит. л.
11. *Павленко В. В.* Болгари в Україні / В. В. Павленко // Енциклопедія історії України: Т. 1: А – В / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 329–330.
12. *Пачев С. І.* Освіта та рівень письменності приазовських болгар у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / С. І. Пачев // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – 2001. – Вип. 6. – С. 205–209.
13. *Пачев С. І.* Приазовські болгары: проблема збереження культурної спадщини / С. І. Пачев // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць V Всеукр. наук.-практ. конф., 2–3 жовтня 2003 р. / ред. кол. : В. О. Котигоренко та ін. – Запоріжжя: ЗНТУ ; Сімферополь: Доля, 2003. – С. 71–73.
14. Первая всеобщая перепись населения Российской Имперіи 1897 г. Т. ХLІ. Таврическая губернія / Под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург: Изданіе Центрального статистическаго комитета МВД, 1904. – 310 с.
15. Первая всеобщая перепись населения Российской Имперіи 1897 г. Т. ХLVII. Херсонская губернія / Под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург: Изданіе Центрального статистическаго комитета МВД, 1904. – 319 с.

16. *Петков С. В.* Переселенські національні меншини на українських землях у складі Російської імперії в XVIII – на початку XX ст. (історико-правове дослідження) : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. В. Петков. – Х., 1999. – 17 с.
17. *Польовий Л.* Болгари / Л. Польовий // Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / відп. ред. : Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К., 1993. – С. 414–415.
18. Распределение населения по главнейшимъ сословіямъ, вероисповеданіямъ, родному языку и по некоторымъ занятіямъ: краткія общія свѣденія по Имперіи / [предисл.: Н. Тройницкий]. – [Санкт-Петербург] : Паровая типо-литография Н. Л. Ныркіна, 1905. – 43 с.
19. *Турченко Г. Ф.* Особливості етносоціальних змін у південноукраїнському регіоні в 1914–1917 рр. / Г. Ф. Турченко // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць V Всеукр. наук.-практ. конф., 2–3 жовтня 2003 р. / ред. кол. : В. О. Котигоренко та ін. – Запоріжжя: ЗНТУ ; Сімферополь: Доля, 2003. – С. 135–140.
20. *Чирко Б. В.* Національні меншості на Україні в 20–30 рр. / Б. В. Чирко // Український історичний журнал. – 1990. – № 1. – С. 51–64.
21. *Чоп В. М.* Участь болгарських колоністів Приазов'я в повстанському русі 1918–1920 рр. / В. М. Чоп // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць V Всеукр. наук.-практ. конф., 2–3 жовтня 2003 р. / ред. кол. : В. О. Котигоренко та ін. – Запоріжжя: ЗНТУ ; Сімферополь: Доля, 2003. – С. 92–96.
22. *Шевченко С. І.* Болгарська діаспора Кіровоградщини: минуле й сучасне / С. І. Шевченко, В. М. Степанов // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць V Всеукр. наук.-практ. конф., 2–3 жовтня 2003 р. / ред. кол. : В. О. Котигоренко та ін. – Запоріжжя: ЗНТУ ; Сімферополь: Доля, 2003. – С. 96–98.